

Paolo Virno - When the word becomes flesh

De mannen die de pedagogische traditie in Nederland weer aan kracht willen laten winnen (ik denk bijvoorbeeld aan [Biesta](#), [Stevens](#) en [Berding](#)), doen er volgens mij goed aan dit boek te bestuderen. Het biedt een mogelijke filosofische onderbouwing die óf kan worden omarmt, dan wel gebruikt om kritisch van te distantiëren. Dit boek kan namelijk in mijn ogen niets minder dan een filosofisch fundament leggen onder de pedagogische praktijk. Daarmee kan dan meteen ook de [NIVOZ](#) wens in vervulling gaan om de pedagogie van vandaag de dag te 'legitimeren'. Maar het zal de mannen wel voor een uitdaging stellen.

Want waar Virno evenals de wijsgerig pedagogen aanhaakt in een bij-de-tijdse behandeling van onder andere het denken van [Arendt](#) en ook [Vygotsky](#) - gaat hij veel verder dan de gangbare filosofisch getinte pedagogische stelling dat mensen 'in-de-wereld' moeten komen in relatie tot een verwijzing naar een sociaal-constructivistische opvatting van kennis. Dit type retoriek is voor hem enerzijds te simpel in politieke zin, en tegelijkertijd wil hij volgens mij realistischer, praktischer, duidelijker verwoorden wat het betekent om als mens in die zogenaamde wereld te komen dan tot nog toe is gebeurd: hij hanteert het woord '[ontogenesis](#)'. En misschien is dat geen lekker klinkende term om richting te geven aan de pedagogische praktijk, maar wat het moet samenvatten is wél degelijk behapbaar: het meest simpele taalgebruik vormt namelijk het uitgangspunt. Ik zal het hieronder proberen kort weer te geven in de hoop dat u het tot het einde uitleest. Er zit namelijk nog een behoorlijk venijnig staartje aan!

Laten we beginnen bij die meest simpele taaluitingen. Virno wil in zijn boek betogen dat iedereen die spreekt allereerst - dus voordat het überhaupt kan gaan over wat er precies gezegd wordt - altijd begint met zichzelf als spreker te laten zien. Een spreker is voor Virno een performance artiest: het spreken heeft geen blijvend eindproduct, het doel van spreken is enkel het spreken zelf. Er ontstaat met het spreken een uniek en singulair *event*. De bedoeling valt samen met de uitvoering.

'All speakers set forth, each time anew, a unique and unrepeatable event. To use Arendt's concepts, we could say that the act of breaking the silence is the beginning of revelation. The sheer fact of enunciating, by itself without content, already insures to the speaker a maximum of visibility to all he or she will do or say: not only to his well-nuanced tales, but also to his mute gestures.'

Altijd als je iets zegt ben je aanvankelijk, en primair 'iemand die iets uitdrukt', onafhankelijk van wat je dan ook zegt. Heel makkelijk negeren we dit feit en schieten we meteen door naar de inhoud van wat gezegd wordt, de boodschap, de betekenis, het verhaal. Virno blijft echter bij dit primaire feit dat in elk spreken weer aan de orde is. En in deze simpele manifestatie hebben we altijd te maken met de 'wereld'. Bij die 'wereld' blijft Virno aanvankelijk vrij dicht bij Arendt: dit spreken is een handelen dat politiek is, de manier om met anderen samen te leven in verscheidenheid, enzovoorts. Maar - en dat is heel belangrijk om Virno goed te begrijpen - Virno blijft benadrukken dat dit enkel mogelijk is door een specifiek taalspel, het is inherent aan taal en moet ook daarvanuit begrepen worden. En dit geeft een belangrijke nuancering ten opzichte van de filosofie van Arendt. Dat spreken, is *altijd en eerst* een spreken dat plaatsvindt tegen een achtergrond van 'de wereld'. Het spreken maakt zich even 'los' van de wereld en injecteert het gesprokene als het ware in die wereld, die daarbij dan permanent een soort onlosmaakbare context vormt. Als we iets uitspreken wordt daarmee laten zien dat iets vanuit de wereld op de voorgrond treedt en zich op dat moment weer zelf inschrijft in de wereld. Elke keer dat er gesproken wordt, dus ook als we maar iets heel onbenulligs zeggen. Iets wat helemaal niet politiek is qua inhoud.

Het allereenvoudigste en kenmerkende voorbeeld hiervan is het uitspreken van de volgende woorden: 'Ik praat'. Op het moment dat dit gezegd wordt toont zich, volgens Virno, de essentie van al ons praten. Enkel bij deze woorden valt de actie, het doen, samen met de uitspraak, dat wat gezegd wordt. De betekenis van de woorden valt samen met de actie van het uitspreken. Virno noemt dit: *absoluut performatief*. Hierbij is het gearticuleerde geluid eigenlijk onbelangrijk, er wordt enkel gelet op het fysiologische aspect van menselijk spreken. Dat er een minimum aan geluid wordt geproduceerd is genoeg.

'Hallo' is ook zo iets. Het precieze woord bedoelt alleen maar de act van het hallo zeggen aan te geven, niets anders dan dat. De taal is dan ook vooral een soort ritueel. Elk ritueel kan ineffectief blijven, als het op het verkeerde moment of op de verkeerde manier wordt uitgesproken. Dan kan het voorkomen dat de uitspraak 'hallo' niet doet wat het kan doen. Het blijkt leeg. Bijvoorbeeld als er niemand is die zich ook maar een beetje aangesproken kan voelen. In dat geval is het niet zo dat 'hallo' zonder betekenis blijft: nee, het hele uitspreken van 'hallo' is eigenlijk niet gelukt. Het is compleet ineffectief en zelfs een soort misbruik. De ceremonie van 'hallo' wordt in algemene zin dan teniet gedaan. Het hele 'hallo' zeggen kan betekenisloos worden. Op een gegeven moment is het 'hallo' zeggen daarmee wellicht compleet onverschillig. Enkel de absolute performatief 'ik spreek' kan dit niet overkomen. Daar is de ceremonie altijd gerealiseerd, wat er ook gebeurt. Wel kan het uitspreken van 'ik spreek' overbodig zijn. We hoeven niet simpelweg niet altijd de nadruk te

leggen op het feit zelf dat we spreken.

Het 'ik spreek' is dus het belangrijke, meest simpele en 'to the point' spreken wat we volgens Virno moeten begrijpen. Wat gebeurt daar nou precies? Waarom wordt dit uitgesproken? Waarom zou zoiets zich losmaken uit de wereld, zich in de wereld injecteren? Volgens Virno betreft het hier het in scene zetten van het mens-woorden: er wordt op een of andere manier weer eens nagegaan waar 'de mens' begint, het absolute beginpunt van de mens wordt opgevoerd. En dat doen we op specifieke momenten.

'Staging the fact of speech is appropriate - and actually desirable - every time our lived experience is forced to retrace the essential steps of our becoming human. That is, every time that a danger, a doubt, a possible confusion can be dispelled only by reenacting, within specific forms of human life, the travails of antropogenesis. The recourse to the absolute performative has an apotropaic, protective function, because it allows such a reenactment. "I speak" provides us with the ritual reaffirmation of the differential characteristic of the Homo Sapiens, in a concrete historical or biographical conjuncture.'

Hier moet volgens Virno de link naar Piaget en Vygotsky worden besproken. Het is namelijk een vorm van egocentrische taal die zij (eerst Piaget en later Vygotsky) hebben uitgewerkt als een soort externe monoloog. Volgens hen begint die egocentrische taal met 'echolalia', het gebrabbel dat om geen andere reden wordt herhaald dan het zelf horen praten. Daarnaast bestaat egocentrische taal in de vorm van een 'fabulatie' wat het maken van een realiteit behelst die enkel door taal kan worden gerealiseerd. Het is in dat geval een soort magie. En als laatste is er de vorm waarin kinderen uitdrukken wat ze nu doen of later willen. Al deze vormen van praten van kinderen zijn allemaal eigenlijk voor het kind zelf, maar wel in bijzijn van anderen. Het is dus egocentrisch: maar wel op diezelfde manier als het 'ik praat', namelijk als een soort collectieve monoloog waar dit absoluut performatief zijn thuis vindt. Het verschil tussen Piaget en Vygotsky bestaat er op dit punt wel in dat de laatste niet zozeer deze kinderlijke egocentrische taal ziet als een opstap naar het socialisatie, maar veeleer als een vorm van singulariseren van de spreker. Een emancipatie van de pre-individuele en gezamenlijke conditie van de niet sprekende mens.

'While for Piaget the external monologue stems from the insufficient socialisation of an initially individual language, Vygotsky retraces its origin to "the insufficient individualisation of primary social speech." According to the Russian psychologist, the child's monologue is a bridge between the impersonal pronoun "we," or "one" ... and the singular "I". In other words, it marks the transition from inter psychic - which are rooted in the collective activities of the child - to intrapsychic connections and the eventual constitution of a well differentiated Self. ... Instead of being an absolute beginning, the individual becomes an end product.'

Virno kiest nadrukkelijk de kant van Vygotsky, maar volgens Virno maakt Vygotsky daarbij wel een belangrijke fout: namelijk door er vanuit te gaan dat deze egocentrische taal op latere leeftijd een interne monoloog wordt. Deze egocentrische taal, die zorgt voor de realisatie van een begrip van 'zelf', 'ik' een 'individu', wordt niet in de loop van het opgroeien tot een intern gedachteproces. Volgens Virno worden die eerder verlengd en verrijnd: het zit in veel genuanceerdere klanken en uitspraken die we doen. Het *kán* niet intern worden: als we het niet uit zouden spreken mist het jezelf als spreker kenbaar maken en 'werkt' het helemaal niet meer. Talloze taaluitingen blijven we juist ook als volwassenen doen als (een variant op) het absolute performatief. Denk daarbij vooral ook aan religieuze taaluitingen als iemand zegenen of bidden.

Je zou kunnen beargumenteren dat dit taalgebruik in de marges van het alledaagse taalgebruik plaatsvind - bijvoorbeeld enkel in de kerk of in tijden van crisis - maar Virno denkt dat we het veeleer als de basis moeten zien van al die alledaagse taaluitingen. Dat het vandaag de dag aan steeds weer aan de orde is. Dat we steeds weer teruggrijpen op een vorm van 'ik spreek'. Marginaliseren zou betekenen dat we niet uit een crisis geraken die hij omschrijft als 'gebrek aan tegenwoordigheid' (De Martino, daarbij naar Heidegger verwijzend, en daarbij vertaal ik 'presence' maar als tegenwoordigheid maar het is net zo goed aanwezigheid of 'heden'). Juist vandaag de dag ervaren we volgens Virno dat taal onherroepelijk een teveel of te weinig aan betekenis heeft. En hier komt Virno weer terug op die 'wereld'. De wereld 'droogt op' en wordt enkele nog een soort achtergrond voor ons gepraat, of de wereld wordt dusdanig overvol met betekenis dat niet meer mogelijk is elkaar in een bepaalde eenduidige taal te verstaan. De Martino noemt dit een 'culturele apocalyps': een situatie waarin we op een pijnlijke manier ons eigen uiteenvallen van ons 'zijn-in-de-wereld' ervaren terwijl we daarentegen tegelijkertijd de aanwezigheid hiervan mogelijk maken. We zijn op een ontwrichtende manier met die wereld verknoopt en juist daarom moeten we ons eigen begin in relatie tot wereld en taal opzoeken. Eigenlijk zit de oplossing precies daar waar het probleem ook zit: het is een crisis van *antropogenesis* die we moeten bezweren met een herhaling van antropogenesis. In een wat cryptische formulering:

Recession and restoration are not only interdependent, but are juxtaposed to the point of seeming co-extensive and concomitant. The crisis is already repetition, and the repetition is not really different from the crisis. Presence is not like a star endowed with autonomous traits, which would temporarily eclipse itself and the reappear: it is entirely dependent on the oscillatory motion between loss and redemption, it rests fully in their indiscernibility. There is no anthropos outside the crisis/repetition of anthropogenesis. ... The apocalypse is ubiquitous and explicit. Today, its trumpets are heard in the most common behaviours and enunciations.

Virno lijkt te zeggen: als je ook maar een bepaald moment worstelt met die tegenwoordigheid, aanwezigheid, 'in het moment zelf' leven, aandacht hebben, jezelf in de wereld vestigen, je uitspreken, enzovoorts: dat 'heden' is er enkel door een meer of minder van antropogenesis. Virno doet niets meer dan zeggen: als daar een probleem zit, dan is dat ook meteen de oplossing.

Dan weet je wat je te doen staat. Hij wil ons iets laten zien, iets met taal eruit lichten en benoemen, namelijk taal zelf. Voor Virno begint alles met taal. En taal is dan dus niet iets wat het natuurlijke abstraheert, weergeeft, representeert. Taal gaat vooraf aan onszelf (het resultaat van taal is een 'ik'). Maar taal gaat ook vooraf aan wat we ervaren.

Het meest illustratief zijn waarschijnlijk die plaatjes die je op twee manieren kan zien ([konijn en eend](#) bijvoorbeeld) of de driehoek die je kan zien als triangel met een open middenstuk, maar ook als pijl die ergens naar wijst. Waar het op neerkomt is dat we normaal denken dat we bepaalde sensorische indrukken kunnen beschrijven met taal, maar dat we met het bovenstaande moeten uitgaan van een mogelijke sensorische indruk van een daaraan *voorafgaande* talige beschrijving. In grote lijnen is dit een herwaardering van het werk van [Wittgenstein](#) en zijn behandeling van de manier waarop taal en 'wereld' samenhangen. Echter, en dat wordt pas in het allerlaatste deel van het hoofdstuk duidelijk: Virno formuleert nog wel een belangrijk kritiek op Wittgenstein. Voor Virno is het namelijk essentieel dat taal niet ophoudt waar de wereld ophoudt en andersom. Beide overlappen elkaar, wat in het latere werk van Wittgenstein door Wittgenstein zelf niet meer juist wordt geacht. Taal maakt kortom in zekere zin de fysieke wereld, de ervaring, en 'ik' en daarmee is er sprake van een (vorm van) fysiognomie: dit is dan ook het werkelijke 'the word becomes flesh' zoals in de titel van dit boek, hoewel het natuurlijk wel een hele specifieke interpretatie van het Christelijke thema is.

Virno zou graag het begrip 'reïficatie' (oa. gebruikt door Marx, maar op een andere manier) daarbij herwaarderen. Reïficatie staat voor Virno voor een overgang van intern naar extern, van verborgen naar manifest. Bijvoorbeeld dat we onze gevoelens uitdrukken in een schilderij. En waar dat schilderij uiteraard kan worden gezien als een vervreemding van onze echt authentieke eerdere gevoelens (het is altijd een abstractie, verarming) moeten we eigenlijk beseffen dat een dergelijke reïficatie ook het enige antwoord is op een mogelijke ervaring van verarming. Op dit punt bieden Simondon, Marx en Winnicot voldoende aanknopingspunten, juist als verdere referentie voor de manier om ons innerlijke leven 'extern' en zichtbaar te maken. En met die referenties wil Virno dan ook elke vorm van idealisme radicaal verwerpen. Hij staat een antireligieuze openbaring voor. Het gaat (in mijn eigen woorden) om het door taaluitingen, in een performance, je als mens manifesteren; waarbij je ervaart dat alles (zoals 'ik', 'individu', maar ook al die dingen om ons heen die we gewaarworden) pas *daar vanuit* mogelijk worden. Terug naar het allerkleinste begin waar taal en wereld tezamen vallen, daar waar de enige realiteit het 'ik praat' is wat daar wordt gesproken. Het absolute openbarende, reflexieve, transindividuele moment.

Voor Virno betekent dit het antidote tegen een chronische kinderlijkheid en levenslang leren die van ons verlangt wordt door het post-fordistische werk - die gevonden worden in een levenslange en wellicht kinderlijk eenvoudige oplossing. Een oplossing die (jawel!) vooral niet in werk of onderwijs zal worden gevonden, maar die in een volledige expositie ten opzichte van de wereld die we door werk en onderwijs krijgen. Hoewel de in de inleiding genoemde pedagogen het onderwijs als onderdeel zien van de pedagogische opgave, ziet Virno in onderwijs vooral ook een ontogenese tegenwerkende reductie van die pedagogische wereld. Het is niet dat de kinderen

tegen de wereld moeten worden beschermd, zoals bij Arendt, evenals de wereld tegen het kind. De wereld moet als het ware tegen de wereld beschermd worden. Juist doordat iedereen in die wereld moet komen, reduceren we de wereld tot een soort romantisch wereldje waar iedereen een plekje mag hebben.

The world, no longer filtered through a protective cultural niche, is experienced in all of its indeterminacy and potentialities (the excess of semanticity); but this obvious indeterminacy, which needs to be contained and delayed each time anew, causes stilted behaviors, obsessive tics, the drastic impoverishment of our *ars combinatoria* and the inflation of fleeting but ironclad rules (the lack of semanticity). Continuing education and job precariousness, while affording us a full exposition to the world, also encourage its reduction to either a spectral or a mawkish dollhouse.

Onderwijs zal kortom zeer zeker mensen 'in-de-wereld' laten komen, en dat gebeurt al op elke school of universiteit, maar die zullen daarmee, in een beweging, ook altijd die wereld doen reduceren. En daar moeten we verzet tegen blijven bieden. Iets wat in het klaslokaal kan, door juist dus die ontogenese te laten plaatsvinden, gezamenlijk, en daarmee zowel de mens als de wereld steeds weer opnieuw te 'scheppen'. Waarbij reïficatie in allerlei vormen het uitgangspunt zal moeten zijn en - tegen het standaard onderwijzen in - als praktijk van 'lesgeven' zou kunnen worden omschreven. Maar dat is nog niet alles en dit is iets waar de pedagogen als Biesta, Berding en Stevens opmerkelijk genoeg niet aan lijken te willen: er is een verzet nodig. En wel een vrij radicaal verzet. Virtuositeit (ook van de leraar/pedagoog) is ambivalent, dat alleen is nog geen oplossing, zo schrijft Virno in een ander boek van hem.

En dat radicale verzet is niet een soort mekkeren over toetsing, economisering, 'te weinig tijd', of opkomen voor zoiets als differentiatie, personalisering, of wat voor modeverschijnsel dan ook. Voor Virno is er maar één wezenlijk verzetspunt nodig. Het feit dat onderwijs op een sociaal-economische manier ons potentieel volwaardig ontdekt is niet het werkelijke probleem: het verzet moet zich richten tegen *de welhaast automatische inkapseling waarmee dit potentieel meteen in een te vermarkten werkkraft wordt omgezet*. Daar zit het verzet wat Virno ook daadwerkelijk praktiseert. En dit verzet gaat tegen de heersende orde in, tegen wat politieke partijen voorstaan, tegen wat bedrijven willen, tegen de coöperaties en klassieke vakbonden in. Virno heeft er dan ook een aantal jaren voor in de gevangenis gezeten voordat hij vanaf 1993 op universteiten les gaat geven en zijn ideeën meer filosofisch uitwerkt. Er moet wat hem betreft iets buiten het onderwijs zijn waarmee we ons verzetten tegen de neoliberale tendensen die het onderwijs en eigenlijk alles wat hierbinnen een plaats kan vinden meteen als waarde annexeert en tot mogelijkheid tot winst reduceert. Je zou wat versimpeld kunnen zeggen: het is mooi dat mensen in de wereld komen (zoals de pedagogen willen), maar in die wereld zullen deze mensen dan wel onherroepelijk worden uitgebuit door de dominante kapitalistische productiewijzen.

Het neoliberale gedachtegoed waar de pedagogen zich in Nederland *binnen het onderwijs* druk om

maken, lijkt voor hun 'in de wereld' niet te bestaan. In die wereld na het onderwijs moeten die opgeleide mensen het zelf maar uitzoeken, daar zijn de mensen dan wel voor toegerust, lijkt te worden gesuggereerd. Terwijl daar toch juist dat neoliberale gedachtegoed des te sterker zich manifesteert in talloze werksituaties en - misschien nog wel belangrijker - hier de oorzaak ligt van precies dat neoliberale gedachtegoed dat volgens hen in de scholen niet wenselijk is. Wellicht denken de meeste mensen dat dé manier om dat neoliberale gedachtegoed tegen te gaan eruit kan bestaan om een boek ergens over te schrijven, met politieke partijen om de tafel te gaan zitten, als adviseur of expert je mening te geven in bijvoorbeeld een of andere adviesraad. Virno zou dat echter als nonsense afdoen. Je speelt net zo goed het neoliberale spelletje mee, je wordt net zo goed 'vermarkt' en nooit sla je dan ook maar een klein deukje in het neoliberale pakje boter. En zeggen dat de volgende generatie het dan maar moet oplossen (als die eenmaal door de nieuwe pedagogen is opgeleid) biedt evenmin soelaas - waarom zouden die zich wel ontworstelen aan de 'uitbuiting'? Dus wat is het soort verzet dan waar Virno voor pleit en wat hij koste wat kost wil volhouden: het is juist geen politiek standpunt dat wordt ingenomen - er kan eigenlijk geen politiek standpunt op basis van zijn uitgangspunt worden geformuleerd - maar het is een fragiel, meer in fundamentele zin begrepen 'politiek' verzet in de vorm van een 'exodus'. Leest u hierover vooral zijn eerdere boek 'the grammar of the multitude' en talloze teksten die online over en van hem zijn gepubliceerd, bijvoorbeeld het [toegankelijke interview wat juist over deze exodus gaat](#). Maar leest u er ook de diverse online bronnen over de andere (post-) [operaïsten](#) op na om dit thema verder uitgewerkt te zien in woorden en daden. Het is een verzetsactie die volgen hen moet voortkomen uit de collectiviteit van de 'multitude'. Dit is geen naïef soort anarchisme, maar dit vertrekt vanuit een universeel standpunt en maakt daar vanuit een verzameling van geïndividualiseerde singulariteiten mogelijk. Teveel om hier nog helemaal uit te werken. Andere boeken voorzien in de uitwerking hiervan, leest u [vooral over de autonomen](#) die dit politieke verzet omarmen. Iets waar de pedagogen wellicht voor terugschrikken?

Ik kijk uit naar een pedagogische reactie, maar ik begrijp het ook volledig als Virno nog even wordt gemeden door de (wijsgerig) pedagogen. Het zou in zekere zin wel eens een té ongemakkelijk boek kunnen zijn voor vele onderwijsdenkers van vandaag de dag omdat het té sterk is in niet enkel de gehanteerde filosofische concepten maar vooral ook het daarmee beargumenteerde noodzakelijke verzet.